

РОМАН ПРО МИТЦЯ У СИСТЕМІ ЕПІЧНИХ ЖАНРІВ

Анотація. У статті проаналізовано історію виникнення і становлення „роману про митця” у системі епічних жанрів. Розглянуто його жанрово-стильові особливості, провідні мотиви та тематичну спрямованість.

Ключові слова: роман, жанровий різновид, „роман про митця”, мотив творення.

Аннотация. В статье проанализирована история возникновения и становления „романа о художнике” в системе эпических жанров. Рассмотрены его жанрово-стилевые особенности, ведущие мотивы и тематическая направленность.

Ключевые слова: роман, жанровая разновидность, "роман о художнике", мотив творения.

Summary. The article is concerned with the analysis of the history and development of "a novel concerning an artist" in the epic genres system. Its genre-stylistic features, leading motives and thematic focus are examined in the article.

Key words: novel, genre variety, "a novel concerning an artist", motive of creation.

Сучасна система жанрового поділу формувалася протягом століть. Кожна культурно-мистецька доба, починаючи з античності, вносила свої корективи у вивчення цієї проблематики. Попри такі характерні риси письменства зламу ХХ-ХХІ століть, як стирання родових і жанрових меж, взаємопроникнення і взаємовпливи між літературними родами і жанрами, попри спроби багатьох постмодерних літературознавців відмовитися від таксономічного поділу як непродуктивного, світова наука продовжує використовувати генологічний підхід до вивчення літературних творів.

Звісно, найбільшу увагу приділено дослідженню розлогого епічного жанру, який, на думку З. Голубевої, дозволяє найповніше, найгрунтовніше втілити в художньому образі всю широчінь та багатогранність життя, проникати в найпотаємніші закутки внутрішнього світу особистості, змальовувати людство на різних етапах його історичного розвитку [6, с. 3]. Йдеться про роман – жанр універсальний, змінний, що володіє невичерпними можливостями.

Хоча питання про час виникнення роману й надалі залишається дискусійним, але беззаперечним є той факт, що існування роману, як і його дослідження, вимірюється століттями. Безумовно, що за такий тривалий період роман трансформувався, розвивався, набував найрізноманітніших модифікацій, що деякою мірою ускладнює теоретичне осмислення жанру, його наукову інтерпретацію, проте сутність роману залишається незмінною – вона полягає в художньому пізнанні складних і суперечливих процесів особистісного й суспільного життя. Відомий український філолог П. Житецький свого часу зауважив: „Тривалу історію пережив роман до нашого часу. Зміст його змінився. Як змінилося і саме життя, зображуване в романі, як змінилися літературні смаки й естетичні потреби читачів роману. Але завжди він був і буде найзручнішою поетичною формою для зображення особистих пристрастей, особистої боротьби людини з самою собою, яка прокладає нові шляхи до вирішення великих складних завдань життя, до з’ясування ідеальних основ його” [цит.

за: 2, с. 20]. Справді, роман здатний умістити в собі найширше коло життєвих явищ, ставити і вирішувати важливі проблеми соціального, ідейного і морально-етичного планів, створювати цілісні картини життя, сповнені складних перипетій.

В українському літературознавстві проблематиці розвитку і становлення роману присвячено чимало наукових досліджень. Проблеми типології цього жанру, специфіки окремих його різновидів, тематичної спрямованості, жанрово-стильових та образно-мовних особливостей постають в історико-літературних працях Н. Бернадської, В. Дончика, М. Жулинського, Ю. Ковалева, Н. Копистянської, М. Наєнка, Л. Новиченка та інших. У вивченні цього жанру за його багатовікову історію, за твердженням Н. Бернадської, можна виділити кілька основних напрямів: дослідження специфіки роману і пов’язаної з нею проблеми жанрового визначення у співвіднесеності з епосом як родом літератури, а також спроба класифікації романних різновидів, пошук її критеріїв [3, с. 1]. Проте, підбивати остаточні підсумки у вивченні роману ще рано, оскільки дослідження у цій галузі продовжуються надалі, коригуючись літературним процесом і його здобутками. Навіть спостерігається своєрідна тенденція: чим далі розвивається роман, то більше з’являється проблем його наукової інтерпретації. З цього приводу М. Бахтін зазначив, що така багатогранність роману, яка призводить до відсутності чітких жанрових меж, викликана тим, що „роман – єдиний незавершений жанр, який перебуває на стадії становлення” [1, с. 194]. Варто додати – постійно перебуває на стадії становлення, що й зумовлює еволюційне розгалуження системи різновидів сучасної романистики.

Класифікація жанрових різновидів роману формувалася історично. Простежуючи шляхи розвитку цього епічного жанру, І. Франко виділив такі його різновиди, як роман античний і середньовічний, християнський і лицарський, гумористичний і „злодійський” (авантюрний), дидактично-сентиментальний, педагогічний і суспільно-психологічний [11, с. 176-194]. З часом цей пере-

лік поповнюється все новими і новими класифікаціями. Про багатство різновидів роману переконуємося, зазирнувши у „Літературознавчу енциклопедію” за редакцією Ю. Ковалева [7, с. 343]. Ключовими для визначення належності роману до того чи іншого жанрового різновиду у кожному конкретному випадку стають різні чинники змісту чи форми твору. Найчисельнішу групу сформували жанрові різновиди, виділені за тематикою. Варто наголосити, що саме тематичний критерій, як стверджують польські дослідники С. Кринський і М. Попель, взятий за основу при виокремленні досліджуваного різновиду – „роману про митця” [13, s. 33; 15, s. 10].

У XIX–XX ст. тема мистецтва і взаємин митця з оточенням стає однією з провідних у світовій літературі. Вона переплітається із темою пошуку джерела натхнення, того імпульсу, що спричинює появу нового художнього твору. Як сказав Ф. Ніцше: „Мистецтво нам дано, аби не померти від істини” [див.: 8, с. 24]. Таке твердження нашою думкою, що мистецтво – це втеча в інший вимір буття, занурення у глибини внутрішнього світу. Творити – означає жити у світі чудес, ділитися повнотою вражень, а бути митцем – бачити серцем, бачити крізь призму почуттів. Мистецтвом творити наділені лише обрані, які з головою поринають у свою улюблену працю і у ній стають самі собою. На думку Б. Новікова, автора монографії „Творчість як спосіб здійснення гуманізму”, основним визначником творчості є те, в якій мірі вона є способом буття свободи людини, є основою її утвердження в якості соціально-активної, відповідальної, а відтак – повноцінної особистості [9, с. 5].

У „романі про митця” яскраві виразності набувають теми розвитку особистості, її можливостей і прагнень, свободи та необхідності, творчої індивідуальності. Автори *Künstlerroman* вводять у літературу своєрідні моделі, схеми поведінки людини, яка втратила свою цілісність, істинне „Я” і перебуває у пошуках свого справжнього призначення. При цьому герой часто піддається різного роду випробуванням, подолавши які, він позбується внутрішньої спустошеності. Не випадково у своїй класифікації М. Бахтін трактує „роман про митця” як „роман випробувань” [1, с.206]. *Per aspera ad Astra*.

Хоча в українському літературознавстві й спостерігаємо активне вивчення романних різновидів, проте „роман про митця” залишився на маргінесі теоретичного дискурсу. Дефініцію цього поняття знаходимо лише у „Літературознавчій енциклопедії” Ю. Ковалева, виданій у 2007 році [7, с. 347]. Варто зазначити, що поряд з українським варіантом терміна автор подає відповідники німецькою (*Künstlerroman*), англійською (*novel concerning an artist*), французькою (*roman au sujet d'un artiste*) польською (*powieść o artyście*) і російською (роман о деятелях искусства) мовами. Необхідно зауважити, що в англійській та російській літературознав-

чих термінологічних системах на позначення цього різновиду функціонують ще й інші поняття – „*artist novel*” і „роман о художнике” відповідно.

За твердженням Ю. Ковалева, „роман про митця” – це широкоформатний епічний твір, присвячений творчій та життєвій долі письменників, малярів, музик, акторів. Як приклад, подані „Місто” В. Підмогильного, „Майстер корабля” Ю. Яновського, другий розділ роману „Діти Чумацького шляху” Докії Гуменної. Звичайно, що це далеко не повний перелік творів, які ми можемо трактувати як „роман про митця”. Автор зауважує, що цей різновид започаткований німецьким преромантизмом („Молоді літа Вільгельма Мейстера” Й.-В. Гете), а втілювали його письменники романтизму, реалізму й модернізму.

У працях вітчизняних дослідників поняття „роман про митця” з’являється лише як констатація факту, тобто в українському літературознавстві таке явище існує, але ще не стало об’єктом дослідження. В нашому теоретичному дискурсі сформувалася тенденція до використання цього терміна при дослідженні романів зарубіжної, а не вітчизняної літератури. Гадаю, це частково можна пояснити тим, що вивчення і теоретичне обґрунтування будь-якого поняття здійснюється найперше шляхом узагальнення уже відомого світового досвіду.

Щоправда, варто зазначити, що й у зарубіжній літературно-критичній думці немає однозначного рішення проблеми виникнення і становлення „роману про митця”. У Британській енциклопедії *Künstlerroman* трактується як вид *Bildungsroman* [14, p. 37]. Хоча дослівно з німецької мови *Bildungsroman* означає „роман формування, становлення”, проте, зауважимо, що цей термін закріпився на позначення роману виховання. У „Британиці” зазначено, що „роман про митця” змальовує молодість, простежує розвиток особистості та її прагнення до самовизначення. Проте все ж таки не варто акцентувати увагу на юнацькому віці персонажів *Künstlerroman*, тому що відмітною його ознакою радше є намагання героя реалізувати власний талант, відбутися як письменник, художник чи музикант, а таке прагнення може з’явитися й у зрілої чи старшої людини. У Британській енциклопедії, як і у багатьох джерелах, зазначено, що „роман про митця” виник у період романтизму, проте подається не диалогія Й. В. Гете про Вільгельма Мейстера (1796, 1829), яка, на думку німецьких вчених Х. Кайтера і Т. Келлена, утвердила традицію мистецького роману [див.: 10, с. 24], а твір Л. Тіка „Мандрі Франца Штернвальда” (1798), де йдеться про подорож художника-початківця Франца Штернвальда з Німеччини до Італії. Роман сприймається як захоплююча мандрівка залами галереї мистецтв, і хоча автор більшу увагу приділяє вигаданим картинам Франца Штернвальда, проте згадано імена багатьох відомих живописців, витлумачено алегоричний зміст їхніх творів.

Американська дослідниця Р. Серет, розглядаючи вищезгаданий романний різновид у період мо-

дернізму, застосовує цікавий підхід, аби з'ясувати, а що ж таке „роман про митця”? На це запитання авторка відповідає, ідучи шляхом від протилежного, тобто чим він не є, а саме: „роман про митця” не настільки автобіографічний як щоденник, не містить особистих зізнань як роман-сповідь. І на відміну від інших літературознавців, Р. Серет розрізняє поняття „Künstlerroman” і „artist novel” (у перекладі з англійської мови – „роман про митця”). Дослідниця вважає, що „роман про митця” зображує вже сформовану творчу особистість, тоді як Künstlerroman показує лише процес її становлення [16, с. 5-7]. Однак навряд чи варто відокремлювати ці поняття, оскільки тоді доведеться шукати окреме визначення для романів, у яких, скажімо, докладніше зображено мистецьке середовище, як, наприклад, у романах польського письменника В. Берента „Тлін” („Próchno”, 1903) і „Живе каміння” („Żywe kamienie”, 1918). Вивчаючи особливості „роману про митця”, Р. Серет вказує на ще один відмітний чинник цього жанрового різновиду – мотив подорожі. Також, на нашу думку, варто передусім ще додати мотив творіння, як один із основних складових у сюжетній канві „роману про митця”, а беручи до уваги випробування, через які доводиться пройти героєві, і мотив ініціації.

Практично неможливо відмежувати від інших споріднених романних форм жанровий різновид роману, ідейно-тематичною основою якого є формування особистості, передусім людини творчої, її вибір життєвого шляху й загалом образ митця у процесі становлення. Безсумнівно, що „роман про митця” пов'язаний з романом виховання. Так, І. Влодавська, дослідивши англійський роман виховання, виділила чотири типи героя, один з яких – „художник”. Хоча дослідниця і наголошує, що не обов'язково головний персонаж є митцем у професійно-літературному сенсі, проте характерні риси, спосіб мислення, світоглядні орієнтації цього образу властиві головному героєві „роману про митця”: „Його внутрішнє життя відзначається інтенсивністю, він більш чутливий, ніж інші, до краси слова, він гостріше за інших відчуває свою винятковість, відчуженість і обраність. Для цього типу героя характерна неухильна віра у своє призначення” [5, с. 152]. І, як приклад, авторка наводить роман Дж. Джойса „Портрет митця замолоду” (1916), який став класичним зразком англійського Künstlerroman. Проте, зауважмо, не варто однобічно трактувати „роман про митця” (хоч він і показує формування особистості з дитячих років і до зрілості) лишень як вид Bildungsroman – так, як це подається у Британській енциклопедії [14, с. 37], адже він також тісно переплетений з

Entwicklungsroman (у перекладі з німецької мови – „роман розвитку”) і Erziehungsroman (у перекладі – „роман виховання”). Окрім уже згаданих жанрових різновидів, „роман про митця” містить елементи біографічного роману, оскільки часто головними героями стають історичні особи, як-от римський письменник Овідій у романі Девіда Меллауфа „Уявне життя” [12, с. 118]. Таке взаємопроникнення гетерогенних елементів ускладнює процес виокремлення автономних, чітко окреслених жанрових особливостей.

Зазначимо, що відмітними ознаками жанрового різновиду „роману про митця” є передусім наявність теми мистецтва як однієї з провідних, мотиву творіння і головного героя-митця за фахом або покликанням, сюжетної канви, яку складають протиріччя між реальною дійсністю та мистецтвом і конфлікт, пов'язаний з творчими та гуманістичними пошуками митця.

Генеза „роману про митця” досить складна і суперечлива, оскільки тема мистецтва й зображення процесу творчості є провідними у світовій літературній спадщині з давніх часів. Стверджуючи, що всі існуючі концепції вищезгаданого роману спираються на матеріал, обмежений хронологічними рамками, національною традицією або творчістю окремого письменника, російська дослідниця Н. Бочкарева аналізує твори різних національних літератур (в основному західноєвропейських) як варіанти історичного розвитку „роману про митця” від Середньовіччя до кінця XIX століття. Витоки цього жанрового різновиду у європейській літературі Н. Бочкарева вбачає ще у Біблії, у таких духовних жанрах, як сповідь і житіє [4, с. 24]. Таке твердження дещо дискусійне і може викликати сумніви, але важко не погодитися з авторкою, яка вважає, що передумовою його виникнення слугував християнський світогляд, згідно з яким людина, будучи Божою подобою, усвідомлює у собі здібності Творця та намагається їх проявити.

Отже, як бачимо, ще немає єдності серед дослідників щодо розуміння „роману про митця”, зокрема потребує уточнення історія його виникнення, вимагає вдосконалення понятійний апарат, який продовжує формуватися. Дискусійність цієї проблематики пояснюється багатогранністю і різноплановістю жанрового різновиду. Лише виробивши надійні теоретичні мірки й методологічні підходи, навчимося розпізнавати належність літературного твору до того чи іншого жанрового різновиду, глибше проникати в його самотні формальні й змістові особливості, розглядаючи в ширших контекстах українського і світового письменства.

Література

1. Бахтин М. Эпос и роман / М. Бахтин. – Санкт-Петербург : Азбука, 2000. – 304 с.
2. Бернадська Н. Роман : проблеми великої епічної форми: навч. посіб. / Н. Бернадська. – Київ : Логос, 2007. – 116 с.

3. Бернадська Н. Теорія роману як жанру в українському літературознавстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.01.06 „Теорія літератури” / Н. Бернадська – Київ, 2005. – 36 с.
4. Бочкарева Н. Роман о художнике как „романтворения” : генезис и поэтика : монографія / Н. Бочкарева. – Пермь : Пермский университет, 2000. – 252 с.
5. Влодавская И. Поэтика английского романа воспитания нач. XX века. Типология жанра : монографія / И. Влодавская. – Киев : Вища школа, 1983. – 181 с.
6. Голубева З. Український радянський роман 20-х років : монографія / З. Голубева. – Харків : Харківський університет, 1967. – 216 с.
7. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. [авт.-уклад. Ю. Ковалів]. – Т. 2. – Київ : Академія, 2007. – С. 347.
8. Назаревич Л. Екзистенція митця в епоху політичної та духовної кризи „зламу віків” / Л. Назаревич // Питання літературознавства : [наук. зб. / відп. за вип. О. Червінська]. – Чернівці : Рута, 2005. – Вип. 12 (69). – С. 23-31.
9. Новіков Б. Творчість як спосіб здійснення гуманізму : монографія / Б. Новіков. – Київ : Парапан, 2005. – 332 с.
10. Притолюк С. Жанрові особливості роману виховання: монографія / С. Притолюк. – Тернопіль : Видавець Стародубець, 2004. – 48 с.
11. Франко І. Влада землі в сучасному романі / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – Київ : Наукова думка, 1980. – Т. 28. – С. 176-194.
12. Concise Oxford Dictionary of Literary Terms, the. – New York : Oxford University Press, 1990. – P. 118.
13. Kryński S. Artysta – Świat. W kręgu międzywojennej powieści o artyście /S. Kryński. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003. – 277 s.
14. New Encyclopaedia Britannica, the: Macropaedia – 15 th Edition. – Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1993. – Vol.7. – P. 37.
15. Popiel M. Powieść o artyście jako gatunek literacki i jako rodzaj dyskursu / M. Popiel // Z problemów prozy – powieść o artyście; [pod. red. W. Gutowskiego i E. Owczarz]. –Toruń: Adam Marszałek, 2006. – С. 9-14.
16. Seret R. Voyage into Creativity: The Modern Kunstlerroman/ R. Seret. – New York : P. Lang Pub Inc, 1992. – 168 p.

Стаття надійшла до редакції 11.04.2011